

**LAO KI HONO MALU'I 'O E NGAahi TISAINI
'O E FOKOTU'UTU'U (NGAAHI TOPOKALAFI) 'O E NGAahi
TEFITO'I SEKETI 2002**

FAKAHOKOHOKO 'O E NGAahi KUPU

Kupu:

1. Hingoa nounou mo e kamata'anga
2. Ha'i 'a e Kalauni
3. 'Uhinga'i Lea
4. Malu'i
5. 'Olisinale
6. Totonu ke malu'i
7. Ola 'o e malu'i
8. Kamata'anga mo e fuoloa 'o e malu'i
9. Ngaahi fiema'u ki he kole
10. Lesisita
11. Liliu 'o e kole pe lesisita
12. Ngaahi liliu ki hono ma'u
13. Kaniseli
14. Fakafofonga
15. Maumau lao
16. Mo'ua hia
17. Faka'aonga'i 'e ha fakafofonga fakapule'anga pe 'e ha taha hono tolu
18. Ngaue'aki 'o e ngaahi mafai fakaeia
19. Mafai 'o e Fakamaau'anga
20. Ngaue'aki 'o e ngaahi talite fakavaha'apule'anga
21. Ngaahi Tu'utu'uni

Tonga.

Fika 18 ‘o e 2002.

‘Oku ou loto ki ai,

TAUFA‘AHAU TUPOU IV,

23 ‘o Tisema, 2002.

KO E LAO

KE TU‘UTU‘UNI KI HONO MALU‘I ‘O E NGAahi TISAINI
‘O E FOKOTU‘UTU‘U (NGAAHI TOPOKALAFI) ‘O E
NGAAHI TEFITO‘I SEKETI

[3 Sepitema, 2002.]

‘OKU TU‘UTU‘UNI ‘e he Tu‘i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea
‘o e Pule‘anga ‘o pehè:

- (1) ‘E ui ‘a e Lao ni ko e Lao Ki Hono Malu‘i ‘o e ngaahi Tisaini ‘o e Fokotu‘utu‘u (Ngaahi Topokalafi) ‘o e Ngaahi Tefito‘i Seketi 2002.
- (2) Kuo pau ‘e kamata ngaue‘aki ‘a e Lao ni ‘i ha ‘aho ‘e fanongonongo ‘e he ‘Ene ‘Afió ‘i he Fakataha Tokoni‘.
2. ‘Oku ha‘i ‘e he Lao‘ni ‘a e Kalauni‘.
3. ‘I he Lao ni, tukukehe ‘oka fima‘u ha toe ‘uhinga kehe ‘i hono tu‘unga‘,

Hingoa
nounu mo e
kamata‘anga

Ha‘i ‘e he Lao ‘a e
Kalauni

‘UHINGA‘I LEA

“tefito‘i seketi” ‘oku ‘uhinga ki ha koloa, ‘i hono fõtunga faka‘osi‘ pe ‘i hono fõtunga fakakonga‘, ‘a ia ko ha taha pe lahi ange ‘o hono ngaahi ‘elemeniti‘, ko ha ‘elemeniti mo‘ui, pea ‘a ia kuo fo‘u ha ni‘ihi pe ko e kotoa ‘o hono ngaahi fehokotaki‘anga‘ tefito ‘i loto pea/pe ‘i ha konga me‘a ‘a ia ‘oku taumu‘a ke ne fakahoko ha ngäue faka‘elekitulöniki;

“tisaini ‘o e fokotu‘utu‘u” ‘oku ‘uhinga tatau mo e “topokalafi” pea ‘oku ‘uhinga ki ha fõtunga lö tolu, loloa, maaukupu, kakano ‘o e ngaahi ‘elemeniti‘, ‘o tatau ai pè pe ‘oku fakafõtunga‘i fëfë, ‘a ia ko ha taha

pe lahi ange 'o kinautolu ko ha 'elemeniti mo'ui, pea ko e ni'ihii pe ko e kotoa 'o e ngaahi fehokotaki'anga 'o ha tefito'i seketi, pe ko ha fõtunga lö tolu, loloa, maaukupu, kakano kuo teuteu'i ma'a ha tefito'i seketi 'o taumu'a ke ngaohi;

“Minisitā” oku 'uhinga ki he Minisitā 'o e Ngäue 'a e Kakai, Fefakatau'aki mo e Ngaahi Ngaue'anga’;

“Lesisita 'o e Ngaahi Tisaini-o e Fokotu'utu'u” oku 'uhinga ki he lesisita 'oku tauhi 'e he Failesisita 'i he Lao 'ni;

“Failesisita” oku 'uhinga ki he Failesisita 'i he Lao ki he Koloa Fakangaue'anga 1994;

“taha totonu” oku 'uhinga ki he taha fakanatula 'a ia, pe ko ha sino fakalao 'a ia, 'oku lau ko ha taha 'oku ne ma'u 'a e malu'i 'oku lau ki ai 'a e kupu 7.

Malu'i

4. (1) 'E ngofua ke ma'u ha malu'i ki he ngaahi tisaini 'o e fokotu'utu'u 'o ha ngaahi tefito'i seketi 'i hano lesisita 'i he Lao ni kapau pea ke a'u ki he mea pë ko ia 'oku 'olisinale 'i loto 'i he 'uhinga 'o e kupu 5.
- (2) 'E toki ngofua pë ke kole ha lesisita ki he tisaini 'o e fokotu'utu'u kapau kuo te'eki ai ke faka'aonga'i fakakomesiale, pe kuo 'osi faka'aonga'i fakakomesiale 'o 'ikai toe laka hake 'i he ta'u 'e ua', 'i ha feitu'u pë 'i mämani.

'Olisinale

5. (1) Kuo pau 'e lau 'oku 'olisinale ha tisaini 'o e fokotu'utu'u kapau ko ha ngäue fakaepoto pë ia 'a e taha na'a ne fa'u' pea kuo te'eki ai ke 'i'loa lahia ia 'e ha kau fa'u tisaini 'o e fokotu'utu'u' mo e kau ngaohi tefito'i seketi 'i he taimi 'o hono fa'u'.
- (2) Kuo pau ke toki malu'i pë ha tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo fa'u 'aki ha ngaahi 'elemeniti mo ha ngaahi fehokotaki'anga kuo fakatahataha'i 'oku 'i'loa lahia kapau ko e fakatahataha'i ko ia', fakakätoa, 'oku 'olisinale 'i loto 'i he 'uhinga 'o e kupusi'i (1).

Totonu ke malu'i

6. (1) Ko e totonu ki he malu'i 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u:
- (a) kuo pau ke ma'u ia 'e he taha na'a ne fa'u 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u';
- (b) 'e ngofua ke hiki pe liliu faka-tukufakaholo ia; pe
- (c) kapau na'e kaungä fa'u 'e ha ni'ihii ha tisaini 'o e fokotu'utu'u, kuo pau ke nau kaungä ma'u 'a e totonu ko ia'.
- (2) Kapau kuo fa'u 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u' i hono fakahoko ha ngäue pe 'i ha aleapau ngäue, kuo pau ke ma'u 'a e totonu ki he malu'i 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u', 'oka 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni aleapau kehe, 'e he taha na'a ne fakahoko 'a e ngäue pë ko e ngaue'anga'.

- (3) Kuo pau 'e malu'i 'e he Lao ni ha ngaahi tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo 'osi faka'aonga'i fakakomesiale, 'i ha feitu'u pē 'i māmani, 'o laka hake 'i he ta'u'e ua kimu'a 'i he kamata ngāue'aki 'a e Lao' ni.
7. (1) Kuo pau 'e 'ikai makatu'unga ha malu'i 'i he Lao ni 'i hano fakakau Ola 'o e malu'i
pe ta'efakakau 'i ha me'a 'a e tefito'i seketi 'a ia 'oku ne ngaue'aki 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo malu'i'. Fakatatau ki he kupusi'i (2) pea ki he kupu 17, koe'uhi ko e malu'i 'e ta'efakalao 'a e ngaahi ngāue ko 'eni' kapau 'e fakahoko ta'e fakamafai'i 'e he taha totonu'-
- (a) toe fa'u ha tatau, 'o tatau ai pē pe ko hono ngaue'aki 'i ha tefito'i seketi pe 'i ha founga kehe, 'o e kotoa pe ko ha kongā 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo malu'i'; tukukehe kapau ko e toe fa'u ha kongā 'oku 'ikai fakatatau ki he fiema'u felave'i mo e 'olisinale 'i he kupu 5;
- (b) hū mai, fakatau atu pe tufaki kehe 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo malu'i' ki ha ngaahi taumu'a fakakomesiale, ha tefito'i seketi 'a ia kuo ngaue'aki ai 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo malu'i' pe ha me'a 'oku ne ngaue'aki ha tefito'i seketi pehē kapau 'oku kei 'i ai ha tatau tisaini 'o e fokotu'utu'u na'e toe fa'u ta'efakalao.
- (2) Kuo pau 'e 'ikai ke kau 'a e malu'i 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u 'i he Lao' ni ki he-
- (a) toe fa'u ha tatau 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo malu'i' ki he ngaahi taumu'a fakatautaha pe ki he taumu'a pē ke fakamahu'inga, sivi'i, pe ako'i;
- (b) ngaue'aki 'i ha tefito'i seketi 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo fa'u 'o makatu'unga 'i he sivi pe fakamahu'inga pehē 'a ia 'oku 'olisinale pē 'iate ia 'i loto 'i he 'uhinga 'o e kupu 5 pe ko e fakahoko ha ni'ihi 'o e ngaahi ngāue 'i he kupusi'i (1) 'o fekau'aki mo e tisaini 'o e fokotu'utu'u ko ia';
- (c) fakahoko ha ni'ihi 'o e ngaahi ngāue 'oku lau ki ai 'i he kupusi'i (1)(b) kapau ko e fakahoko ia ma'a ha tisaini 'o e fokotu'utu'u 'oku malu'i' pe 'o fekau'aki mo ha tefito'i seketi 'oku malu'i' 'a ia kuo ngaue'aki ki ai ha tisaini 'o e fokotu'utu'u pehē, 'a ia kuo 'osi tuku atu ki he maketi' 'e he, pe 'i he loto ki ai, 'a e taha totonu';
- (d) fakahoko ha ni'ihi 'o e ngaahi ngāue 'oku lau ki ai 'i he kupusi'i (1)(b) 'o fekau'aki mo ha tefito'i seketi kuo ngaue'aki ki ai ha tatau tisaini 'o e fokotu'utu'u na'e toe fa'u ta'efakalao pe ha me'a kuo ngaue'aki ki ai ha tefito'i seketi pehē kapau na'e 'ikai ke 'ilo'i pe na'e 'i ai ha 'uhinga fakapotopoto ke ta'e'ilo' 'e he taha na'a ne fakahoko pe na'a ne tu'utu'uni ke fakahoko 'a e ngāue ko ia', kuo ngaue'aki ki he seketi fa'ufa'u pe ko

e me'a kuo ngaue'aki 'i ai ha tefito'i seketi pehē, ha tatau tisaini 'o e fokotu'utu'u na'e toe fa'u ta'efakalao 'i he taimi na'a ne ma'u mai ai'.

Kā kuo pau foki, hili 'ene 'ilo na'e toe fa'u ta'efakalao 'a e tatau tisaini 'o e fokotu'utu'u ko ia', 'e ngofua ke fakahoko 'e he tokotaha ko ia' ha ni'ihi 'o e ngaahi ngāue 'oku lau ki ai''o fekau'aki pē mo e sitoka 'oku ne lolotonga tauhi' pe ko e sitoka ko ia na'e 'ota kimu'a pea ne toki 'ilo ko ia' pea kuo pau ke ne ala mo'ua ke totongi ki he taha totonu' ha pa'anga tatau mo ha totongi fakaehau fakapotopoto 'a ia na'e mei totongi 'i ha laiseni alea'i tau'atāina 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u ko ia'; pe

(e) ko e fakahoko ha ni'ihi 'o e ngaahi ngāue 'oku lau ki ai' 'i he kupusi'i (1)(b) kapau ko e fakahoko 'a e ngāue ko ia' 'o fekau'aki mo ha tisaini 'o e fokotu'utu'u tatau mātē 'oku 'olisinalē pea na'e fa'u makehe 'e ha fa'ahi hono tolu.

Kamata'anga
mo e fuoloa
'o e malu'i

8. (1) Kuo pau 'e kamata ngaue'aki 'a e malu'i 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u 'i he Lao ni-

(a) 'i he 'aho hono fuofua faka'aonga'i fakakomēsiale' 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u' 'i ha feitu'u pē 'i māmani, pe 'i he loto ki ai 'a e taha totonu', ka kuo pau ke faile 'e he taha totonu' ha kole ki he malu'i ki he Failēsita' 'i loto 'i he taimi fakangatangata 'i he kupu 4(2); pe

(b) 'i he 'aho faile 'o e kole lesisita 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo faile 'e he taha totonu', kapau kuo te'eki ai ke faka'aonga'i fakakomēsiale kimu'a 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u' 'i ha feitu'u pē 'i māmani.

(2) Kuo pau ke ngata 'a e malu'i 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u 'i he Lao ni 'i he ngata 'a e ta'u 'e 10 hili 'a e 'aho na'e kamata ngaue'aki ai 'a e malu'i'.

Ngaahi fiema'u
ki he kole

9. (1) Kuo pau ke fai 'i he tohi 'a e ngaahi kole lesisita 'o e ngaahi tisaini 'o e fokotu'utu'u' pea kuo pau ke faile ia 'i he Failēsita'. Kuo pau ke faile ha kole kehekehe ki he tisaini 'o e fokotu'utu'u takitaha.

(2) Kuo pau ko e kole' ke-

(a) 'i ai ha kole ke lesisita 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u' 'i he Lēsita 'o e Ngaahi Tisaini 'o e fokotu'utu'u' mo hano fakamatala nounou;

(b) fakahā ai 'a e hingoa, tu'asila, tangata' i fonua mo e feitu'u nofo'anga angamaheni 'o e taha kole', kapau 'oku kehe mei he tu'asila', pea kapau 'e ala ngaue'aki, 'o e fakafongā 'o e taha kole' 'o fakatatau ki he kupu 14;

- (c) 'oatu fakataha ia mo ha tatau pe ha tä fakatätä 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u' mo ha fakamatala 'o fakamatala'i 'a e ngäue faka'elekituloniki 'oku taumu'a ke fakahoko 'e he tefito'i seketi';

Kä kuo pau foki, 'e ngofua ke 'oua 'e fakakau 'i he kole' ha ngaahi konga 'o e tatau pe fakatätä 'oku fekau'aki mo e anga hono ngaohi 'o e tefito'i seketi', kapau 'oku fe'unga pë 'a e ngaahi konga kuo fakahü atu ke lava 'o 'ilo'i ai 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u ko ia';

- (d) fakamahino'i ai 'a e 'aho 'e fuofua faka'aonga'i fakakomesiale ai 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u 'i ha feitu'u pë 'i mämani pe fakamahino'i ai kuo te'eki ke kamata hano faka'aonga'i pehë; pea

- (e) 'oatu ha ngaahi fakaikiiki ke fakamo'oni'i 'a e totonu ki ha malu'i 'i he kupu 6.

- (3) Kapau 'oku 'ikai ke muimui pau ha kole ki he ngaahi fiema'u 'i he kupusi'i (2), kuo pau ke fanongonongo 'e he Failesisita' ki he taha kole' a e ngaahi fehälaaki' mo fakaafe'i ia ke ne fakatonutonu 'i loto 'i ha mahina 'e ua. Kapau 'e fakatonutonu 'a e ngaahi fehälaaki' 'i loto 'i he taimi ko ia', kuo pau ke lekooti 'e he Failesisita' ko e 'aho faile' a e 'aho hono ma'u 'o e kole';

Ka kuo pau, 'i he taimi na'e ma'u ai', na'e 'oatu fakataha 'a e kole' mo ha tatau pe ha fakatätä 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u' pea na'e 'i ai mo ha fakamatala mahino pe 'ikai ke fu'u fakaikiiki na'e fai hano kole ke lesisita ha tisaini 'o e fokotu'utu'u mo e fakamatala fe'unga ke fakapapau'i pe ko hai 'a e taha kole'.

- (4) Kuo pau ke fakapapau'i 'e he Failesisita' a e 'aho faile' pea ke ne fakahä ia ki he taha kole'. Kapau 'e 'ikai ke fakatonutonu 'a e ngaahi fehälaaki 'i loto 'i he taimi kuo tu'utu'uni', kuo pau 'e lau 'oku te'eki ai ke faile 'a e kole'.

- (5) Kuo pau ke totongi 'a e totongi kuo tu'utu'uni' ki ha kole lesisita ha tisaini 'o e Fokotu'utu'u. Kapau 'oku 'ikai ke totongi atu 'a e totongi' fakataha mo e kole', kuo pau ke fanongonongo 'e he Failesisita' ki he taha kole' e lau kuo te'eki ai ke faile 'a e kole' kae'oua ke fai 'a e totongi' 'i loto 'i he mahina 'e ua mei he 'aho 'o e fanongonongo'. Kapau 'e 'ikai ke totongi 'a e totongi kole' 'i loto 'i he taimi fakangatangata ko ia', kuo pau ke lau 'oku te'eki ai ke faile 'a e kole'.

10. (1) Kuo pau ke tauhi 'e he Failesisita' ha lesisita (ko e "Lesisita 'o e Ngaahi Tisaini 'o e fokotu'utu'u") 'a ia kuo pau ke ne fakahü ki ai 'a e fakamatala kotoa ki he tisaini 'o e fokotu'utu'u 'oku malu'i takitaha, 'oku fiema'u ke lekooti 'o hangë ko e tu'utu'uni 'a e Lao ni'.

Lesisita

- (2) Kapau 'oku muimui pau 'a e kole' ki he ngaahi fiema'u 'o e kupu 9, kuo pau ke lesisita 'e he Failesisita' 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u' 'i he Lesisita 'o e Ngaahi Tisaini 'o e Fokotu'utu'u ta'e toe sivi 'a e 'olisinale 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u', totonu 'a e taha kole' ki he malu'i pe ngaahi mo'oni'i me'a 'oku fakahä 'i he kole'.
- (3) Kuo pau ke hä 'i he Lesisita 'o e Ngaahi Tisaini 'o e Fokotu'utu'u 'a e fika, hingoa, 'aho faile mo e, kapau 'oku fakahä 'i he kole' 'o fakatautu ki he 9(2)(d), 'a e 'aho hono fuofua faka'aonga'i fakakomesiale 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u' 'i ha feitu'u pë 'i mämani, mo e hingoa mo e tu'asila 'o e taha totonu' mo ha ngaahi fakaiiki kehe kuo tu'utu'uni.
- (4) 'E ngofua ke vakai'i 'e ha taha 'a e Lesisita 'o e Ngaahi Tisaini 'o e Fokotu'utu'u' mo ma'u ha ngaahi tatau mo'oni mei ai, 'i hano totongi 'a e totongi kuo tu'utu'uni'.
- (5) Kuo pau ke pulusi 'i he Kasete' 'a e lesisita 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u.

Liliu 'o e kole
pe lesisita

11. (1) Kapau kuo to'o 'a e kakano mahu'inga 'o ha kole mei he tisaini 'o e fokotu'utu'u 'a ha taha kehe ta'e te ne loto ki ai, 'e ngofua ki he taha kehe ko ia' ke ne kole ki he Failesisita' 'i he tohi, ke liliu ange kiate ia 'a e kole'. Kapau kuo 'osi lesisita 'a e kole' ia, 'e ngofua ki he taha ko ia', 'i loto 'i he ta'u 'e tolu mei hono pulusi 'o e lesisita', ke ne kole ki he Failesisita' 'i he tohi, ke liliu ange kiate ia 'a e Lesisita' pea ke fakatonutonu 'a e me'a kuo tohi 'i he Lesisita' 'o fakatautu ki ai.
- (2) Kuo pau ke 'oatu 'e he Failesisita' ha tatau 'o ha kole pehë ki he taha totonu', pea, 'i loto 'i ha vaha'a taimi 'e tu'utu'uni' pea 'i he founga 'e tu'utu'uni', 'e ngofua ki he taha totonu' ke ne 'oatu ki he Failesisita' 'a e ngaahi tu'unga 'oku ne taukave' 'i ha fakamatala-fakafepaki.
- (3) Kapau 'oku 'oatu ha taha totonu' ha fakamatala-fakafepaki, kuo pau ke 'oatu 'e he Failesisita' ha tatau 'o ia ki he taha 'oku ne kole 'a e liliu' pea, hili 'ene fanongo ki he ongo fa'ahi' mo fakakaukau' 'a e ngaahi tefito'i mo'oni 'o e keisi', kapau 'e loto ha taha pe fakatou'osi ke fai ha'ana fakamatala, kuo pau ke ne tu'utu'uni pe 'e liliu 'a e kole' pe lesisita' pea, kapau 'e ala fai, pe 'e fakatonutonu 'a e Lesisita'.

Ngaahi liliu ki
hono ma'u

12. (1) Kuo pau ke fai 'i he tohi ha liliu 'i he ma'u 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo malu'i. 'I he taimi pë ko ia kuo lesisita ai ha tisaini 'o e fokotu'utu'u, kuo pau, 'i he kole 'a ha fa'ahi kaunga' kuo fai ki he Failesisita', ke pulusi mo lekooti 'e he Failesisita' 'a e liliu ki hono ma'u ia'. Kuo pau 'e 'ikai ke kamata ngaue'aki ki ha ngaahi fa'ahi hono tolu' ha liliu pehë kae 'oua kuo lekooti pehë.

- (2) Ko ha aleapau laiseni fekau'aki mo ha tisaini 'o e fokotu'utu'u kuo pau, 'i he taimi hono lesisita 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u pehë, ke fakahü atu ia ki he Failësisita', 'a ia kuo pau ke ne tauhi fakapulipuli 'a e kakano 'o e me'a ko ia' ka kuo pau ke ne pulusi ha lave ki ai. Kuo pau 'e 'ikai ke uesia ha ngaahi fa'ahi hono tolu 'e he aleapau laiseni ko ia' kae'oua kuo fakahü atu.
13. (1) 'E ngofua ki ha taha kaunga ke ne fai ha kole ki he Failesisita' **Kaniseli**
ke kaniseli hono lesisita 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u 'i he ngaahi 'uhinga-
- (a) 'oku 'ikai lava ke malu'i 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u' o fakatatau ki he ngaahi kupu 3, 4 mo e 5;
- (b) 'oku 'ikai ke 'i ai ha totonu 'a e taha totonu ki ha malu'i 'i he kupu 6; pe
- (c) kapau kuo 'osi faka'aonga'i fakakomesiale 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u 'i ha feitu'u pë 'i mämani, kimu'a hono faile 'o e kole lesisita 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u', na'e te'eki ai ke faile 'a e kole ia ko ia' 'i loto 'i he taimi fakangatangata 'i he kupu 4(2) mo e 8(1).
- (2) Kapau kuo fakapapau'i 'a e ngaahi tu'unga ki ha kaniseli pë 'o ha konga 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u, kuo pau ke kaniseli pë hono lesisita 'o e konga ko ia'.
- (3) Kuo pau ke faile ha kole ke kaniseli hono lesisita 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u 'i he kupusi'i (1) mo e (2) 'i he Fakamaau'anga' 'i he tohi. Kuo pau ke fakahä 'i he kole' 'a e ngaahi 'uhinga 'oku makatu'unga ai'.
- (4) Kuo pau ke lau 'oku ta'e'aonga ha lesisita 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u pe ha konga 'o ia kuo kaniseli, mei he 'aho kamata 'o e malu'i'.
- (5) Kuo pau ke fakahä 'a e tu'utu'uni aofangatuku 'a e Fakamaau'anga' ki he Failesisita' 'a ia kuo pau ke ne lekooti ia mo pulusi 'i he Kasete' ha lave ki ai 'i he vave taha 'e ala lava'.
14. Kapau 'oku tu'u 'a e feitu'u nofo'anga angamaheni pe feitu'u fai'anga **Fakafongaa**
pisinisi 'o e taha kole' 'i tu'apule'anga, kuo pau ke fakafongaa'i ia 'e ha taha ngäue fakalao 'oku ngäue 'i Tonga.
15. (1) Kuo pau ko e maumau lao 'a e fakahoko ha ngäue 'oku ta'efakalao **Maumau lao**
'o fakatatau ki he kupu 7.
- (2) 'I ha kole 'e he taha totonu, pe 'e ha taha ma'u laiseni kapau na'e kole 'e he taha 'oku lau fakamuimui ki ai' ki he taha totonu' ke ne fai ha hopo 'eke tu'utu'uni pau pea na'e fakafisi 'a e taha totonu' pe na'e 'ikai ke ne fakahoko ia 'i loto 'i ha vaha'a taimi fakapotopoto, 'e ngofua ki he Fakamaau'anga ke ne tu'utu'uni ke ta'ofi hano fai ha maumau lao, foaki ha ngaahi totongi maumau mo foaki ha fakalelei kehe 'oku tu'utu'uni ki ai 'e he lao'.

- (3) 'E toki ngofua pē ke kamata ha hopo 'i he kupusi'i (2) hili hano faille ha kole lesisita 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u 'i he Faillesisita'.

Mo'ua hia

16. (1) Ko ha taha kuo fakamafai'i 'oku ne fakahoko ha ngäue ta'efakalao 'i he kupu 7 'i he 'ilopau'oku ne fakahoko ha hia pea kuo pau 'e ala mo'ua 'i ha'ane halala ki ha tautea pa'anga 'e 'ikai laka hake 'i he \$5000 pe ngäue pöpula 'i ha vaha'a taimi 'e 'ikai toe laka hake 'i he ta'u 'e 5 pe fakatou'osi.
- (2) 'E ngofua foki ke tu'utu'uni 'e he Fakamaau'anga'a hono puke, ma'u fakalao mo faka'auha 'o ha ngaahi tisaini 'o e fokotu'utu'u, ngaahi tefito'i seketi pe ha ngaahi me'a 'oku kau ki ai pea mo ha ngaahi me'a pe ngaahi me'angäue 'a ia 'oku hoko 'a e hia' mei hono ngäue lahi 'aki'.

Faka'aonga'i 'e
ha fakafongga
fakapule'anga pe
'e ha taha hono
tolu

17. (1) Kapau-
- (a) koe'uhi ko e lelei 'a e kakai, 'o tautautefito ki he malu 'a e fonua', me'atokoni', mo'ui lelei' pe ko e fakalalaka 'o ha ngaahi sekitoa mahu'inga 'o e 'ekonomika fakafonua' 'oku fiema'u ai ke ngaue'aki ta'e fakakomësiale ki he kakai' ha tisaini 'o e fokotu'utu'u 'oku malu'i; pe
- (b) kuo tu'utu'uni 'e ha sino faka-fakamaau'anga pe fakangäue 'oku fakafaingata'a'ia'i 'a e fe'au'auhi 'e he anga hono ngaue'aki 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u 'oku malu'i, 'e he taha totonu' pe taha 'oku ne laiseni ki ai', pea 'oku fiemälie 'a e Minisitä 'e fakalelei'i 'a e ngäue ko ia'e hano faka'aonga'i 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u 'o fakatautu ki he kupu ni;

'e ngofua ke tu'utu'uni 'e he Minisitä, 'o tatau ai pē pe 'ikai fakamafai'i 'e he taha totonu', ha fakafongga fakapule'anga pe ha taha hono tolu kuo vahe'i 'e he Minisitä ke faka'aonga'i 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u ko ia'.

- (2) Kuo pau ke fakangatangata 'a e ngaue'aki 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u, 'i hono lahi' mo hono fuoloa', ki he taumu'a pē ko ia na'e fakamafai'i ki ai' pea kuo pau ke tukuatu lahi taha pē ki he maketi fakalotofonua'. Kuo pau 'e 'ikai ke pule'i täfataha pea kuo pau ke totongi atu ki he taha totonu' ha totongi fe'unga ki ai ta'e kau 'i hono fakakaukau'i 'a e mahu'inga faka'ekonomika 'o fakamafai 'a e Minisitä, 'a ia kuo tu'utu'uni ki ai 'a e Minisitä, kapau 'e ala fai, mo e fiema'u ke fakatonutonu ha ngaahi ngaue fakafaingata'a'ia'i 'o e fe'au'auhi.
- (3) 'I ha kole 'a e taha totonu pe ko e taha na'e ma'ana 'a e fakamafai', 'e ngofua ki he Minisitä, hili 'ene fanongo ki he ongo fa'ahi', kapau 'oku loto ha taha pe ko kinaua loua ke fai ha'ana fakamatala, ke ne liliu 'a e ngaahi me'a 'i he tu'utu'uni 'a ia 'oku ne fakamafai'i hono ngaue'aki 'o e tisaini 'o e fokotu'utu'u ki he tunga 'oku fiema'u ai 'e he 'ätakai fo'ou'a e liliu ko ia'.

- (4) (a) 'I ha kole 'a e taha totonu', kuo pau ke fakangata 'e he Minisitā 'a e liliu' kapau 'oku ne fiemalie kuo ngata 'a e 'ātakai fo'ou na'e 'uhinga ai 'ene tu'utu'uni' pea ngalingali 'e 'ikai ke toe hoko pe kuo 'ikai kei muimui ki he ngaahi tu'utu'uni 'o e fakamafai' 'a e taha na'e ma'ana 'a e fakamafai'.
- (b) Neongo 'a e palakalafi (a), kuo pau 'e 'ikai ke fakangata 'e he Minisitā ha fakamafai kapau 'oku ne fiemalie 'oku totonu ke kei pukepuke 'a e fakamafai' ke malu'i 'a e ngaahi kaunga fakalao 'a e taha na'e ma'ana 'a e fakamafai ko ia'.
- (5) Kapau kuo vahe'i 'e he Minisitā ha fa'ahi hono tolu, 'e toki ngofua pē ke liliu 'a e fakamafai' fakataha mo e pisinisi (enterprise) pe pisinisi (business) 'a e taha na'e ma'ana 'a e fakamafai' pe mo e kongā 'o e pisinisi (enterprise) pe pisinisi (business) 'a ia na'e ngaue'aki ki ai 'a e tisaini 'o e fokotu'utu'u'.
- (6) Kuo pau ke 'oatu ha kole ki ha fakamafai 'a e Minisitā fakataha mo ha fakamo'oni na'e ma'u 'e he taha totonu', mei he taha na'a ne kole 'a e fakamafai', ha kole ki ha alepau laiseni ka na'e te'eki ai ke ma'u 'e he taha ko ia' ha laiseni pehē 'i ha ngaahi tu'unga fakakomesiale fakapotopoto pea 'i loto 'i ha taimi fakapotopoto.
- (7) 'E ngofua ke fai ha tangi ki he Fakamaau'anga Lahi''i he ngaahi tu'utu'uni 'e fai 'e he Minisitā 'i he kupu ni.
18. (1) Kuo pau ke 'oatu 'e he Failesisita' ki ha fa'ahi 'i ha fakatonutonu kuo 'oatu kiate ia ha faingamālie ke fai ha'ane fakamatāla kimu'a pea ne toki fakahoko ha tu'utu'uni 'oku kau kovi ki he fa'ahi ko ia' 'i hono mafai fakaeia kuo foaki kiate ia 'e he Lao'.
- (2) 'E ngofua ki he Failesisita' fakatatau ki ha ngaahi tu'unga te ne tu'utu'uni', ke ne fakalōloa 'a e taimi ki hono fai ha ngaue pe ha fakatonutonu 'i he Lao' ni, kapau 'oku ne fiemalie 'oku fakatonuhia'i ia 'e he 'ātakai'. 'E fakatatau 'a e fakalōloa 'o e taimi ko ia' ki ha kole 'i he tohi, mo hano fanongonongo ki he ngaahi fa'ahi 'oku kau ki ai'.
19. (1) Kuo pau ke ma'u 'e he Fakamaau'anga Lahi''a e mafai ki he ngaahi hopo 'i ha fakakikihi fekau'aki mo hono ngaue'aki 'o e Lao' ni mo e ngaahi me'a ke 'ave ki he Fakamaau'anga' 'i he Lao' ni.
- (2) 'E ngofua ke tangi ha fa'ahi kaunga ki he Fakamaau'anga Lahi''i ha tu'utu'uni 'a e Failesisita' 'i he Lao' ni, tautautefito ki ha tu'utu'uni fekau'aki mo hono lesisita 'o ha tisaini 'o e fokotu'utu'u pea kuo pau ke faile ha tangi pehē 'i loto 'i he mahina 'e ua mei he 'aho 'o e tu'utu'uni'.

Ngaue'aki 'o e ngaahi mafai fakaeia

Mafai 'o e Fakamaau'anga

Ngaue'aki 'o
e ngaahi talite

20. (1) Kuo pau ke ngaue'aki ha ngaahi talite fakavaha'apule'anga fekau'aki mo ha koloa fakangaue'anga 'a ia 'oku kau ki ai 'a Tonga ki he ngaahi me'a ko ia 'oku kau ki ai 'a e Lao' ni, pea ka 'i ai ha fepaki mo ha tu'utu'uni 'i he Lao' ni kuo pau ke mälohi 'a e Lao ni.
- (2) (a) Kuo pau ke 'atä ke sivi mo 'ai ha ngaahi tatau 'o e ngaahi tu'utu'uni 'o ha ngaahi talite fakavaha'apule'anga 'oku lau ki ai 'a e kupusi'i (1) 'i he 'ofisi 'o e Failesisita', pe 'i ha 'ofisi pe te ne vahe'i, 'e ha taha pe 'oku ngalingali ke uesia ai.
- (b) Fakatatau ki he kupusi'i 2(a), kuo pau 'e 'ikai ke faka'ilo pe fakahalaia'i ha taha ki hano maumau'i 'o e ngaahi tu'utu'uni 'a e ngaahi talite fakavaha'apule'anga 'i he kupusi'i (1) kapau 'oku 'ikai ke 'atä 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ia' ke sivi pe 'ai hano ngaahi tatau 'o hangë ko e fiema'u 'a e kupusi'i 2(a), pea ko e taukapo ia ki ha faka'ilo ke fakahaa'i na'e 'ikai ke ma'u 'a e ngaahi tu'utu'uni ko ia kuo maumau'i 'o hangë ko e fiema'u.
- (c) 'Oku 'ikai ke 'atä ke ngaue'aki 'a e taukapo kuo faka'atä 'i he kupusi'i 2(b) ki ha taha na'a ne ma'u ha 'ilo fe'unga ki he ngaahi fiema'u 'a e tu'utu'uni kuo maumau'i 'a ia kuo faka'ilo ia ki ai', pe 'a ia na'a ne ma'u pe malava ke ma'u fakapotopoto, 'i ha fa'ahinga makehe mei he founa 'i he kupusi'i 2(a).
- (d) 'E ngofua ke 'eke 'e he Failesisita ha totongi fakapotopoto ki ha ngaahi ngäue te ne fai 'i hono hiki ha ngaahi tatau, 'o tatau mo ia 'oku hilifaki 'i he Fakamaau'anga Lahi', 'i he taimi 'oku kole ai 'e ha taha ha ngaahi tatau 'o e ngaahi tu'utu'uni 'o e ngaahi talite fakavaha'apule'anga 'i he kupusi'i 2(a).

Ngaahi
Tu'utu'uni

21. (1) 'E ngofua ki he Minisitä 'i he loto ki ai 'a e Kapineti' ke ne fa'u ha ngaahi tu'utu'uni ki hono fakahoko 'o e Lao ni.
- (2) 'E ngofua ke tu'utu'uni 'i he ngaahi tu'utu'uni', ke totongi 'a e ngaahi totongi fekau'aki mo e ngaahi kole lesisita 'o e ngaahi tisaini 'o e fokotu'u 'o e ngaahi tefito'i seketi' mo e ngaahi me'a fekau'aki mo ia.

Na'e tali 'i he Fale Alea' 'i he 'aho ni 3 'o Sepitema, 2002.